

Bírálat Szirák Péter Örkény István (*Pályakép*) című MTA doktori értekezéséről

Örkény István életműve ahhoz a különös határmezsgyéhez tartozik, amely a jelenkort és a félmúltat elválasztja egymástól. A mára már lezárt opus utolsó évtizedeit ugyanis a mai olvasók egyes nemzedékei nem irodalomtörténeti, hanem egyidejű folyamatként követhették a hetvenes évek végéig. A Szirák Péter által írott monográfiát is részben ebben az összefüggésben közelítem meg. Az életmű bizonyos korszakai és vonatkozásai a jelenkort megelőző historikus periódusok részei, s mint ilyenek irodalomtörténeti megközelítés tárgyait képezhetik. Úgy vélem azonban, hogy a műnek egyes kérdéskörei ezzel szemben szükségszerűen inkább mint kritikai és interpretációs tárgyak vethetők fel. E kettősség tehát nemcsak az opus helyét érinti, hanem az opust feltáró kutatásnak is dinamikát kölcsönöz és új értelmezési javaslatok kialakítására ösztönzi.

Örkény művéről korábban három életrajz, pályarajz készült, az utolsó a szerző halálának évében. A most tárgyalt monográfiáról túlzás nélkül megállapítható, hogy Szirák Péter könyve az életmű eddigi legátfogóbb feldolgozása: életrajzi és pályáívet egyesítő munka. Korábbi kismonográfiáinál, melyeket mai szerzőkről és le nem zárt opusokról, *Grendel Lajos*ról (1995) és *Kertész Imre*ről (2003) írt, itt kifejezettebb a szintézisre törekvés és a részletezés. Az értekezés belső rendszerét a pálya alakulásának és a művek megjelenésének időrendje szabja meg, a hangsúlyt pedig azonban az egyes kötetek, elbeszélő és drámai művek részletes

kommentálására helyezi. A két célkitűzés végeredménye egy áttekinthető, minden nagyobb mű értelmezését és a legtöbb kisebb írásmű tüzetes tartalmi elemzését magába foglaló értekezés.

A belső arányokat illetően nem a biográfia, hanem a kisregények, elbeszélések, novellák bemutatása a részletezőbb. Az irodalomtörténeti kontextus megrajzolása és a műelemzések viszonyában pedig kétségtelenül az utóbbi a nyomatékosabb. Hozzátenném, bizonyos értelemben a kortörténeti, eszmetörténeti és különösképpen a világirodalmi összefüggések árnyalásának kárára. Helyenként megkerülhetetlennek tartanám a nemzedéki és irányulásbeli kapcsolatok elmélyültebb ábrázolását, hisz értékes tapasztalatokkal járhat a félműltnak e metszete nemcsak a szerző pályája, hanem a jelenkor jobb megértése szempontjából is. Továbbá azon meggyőződésbeli törések, lelkesedések és kiábrándulások, veszélyeztetettségek, megtörettetések és önvádak kor- és létélményt meghatározó tapasztalata miatt is, amelyek a 20. században nem csupán sok kimagasló egyéni pályát, hanem egész nemzedékekét, csoportokét tették drámaivá vagy tragikussá. Örkény élet- és pályatörténete e tekintetben nemcsak több magyar nemzedéktársáéval, hanem sok európai értelmiségiével mutat hasonló drámai hullámzásokat. Mindezt azzal a belátással együtt említem meg, hogy egy majdnem négyszázoldalas értekezés sem foglalhat magában minden elemet és szempontot. A szerző által vállalt feladat, hogy az eddigi legteljesebb irodalmi pályaképet megrajzolja Örkény István művészetének alakulásáról, teljesült és -- végső következtetésemet előre bocsátva -- a munkával kiérdemelte az MTA doktori címet.

A két világháború közötti évtizedek nagyhatású intellektuális példája, Németh László munkássága, valamint a szociográfiai kutatások, az akkori fiatal nemzedék

számára meghatározó élményt jelentettek. A monográfia következtetése szerint erre a fogékonyságra és tapasztalatra vezethető vissza a pár évtizeddel későbbi, a kommunizmus idején folytatott riportírás és dokumentumpróza iránti érdeklődés is.

A 20. századon átívelő élettörténet azon szakaszáról, melyben alanya a legtöbb törést átélte, kiváló kortörténeti előmunkálatokra támaszkodhatott Szirák Péter. Ständeisky Éva eszme- és társadalomtörténész kutatásai árnyalják az időszak képét, ami nélkül nehezen lenne rekonstruálható az Örkény-műben kifejeződő korélmény. Ilyen összefüggésben a kortörténész és az irodalomtörténész párbeszédének köszönhetően értékes adalékokkal gazdagodott a mindeddig igen vázlatos kép. Ehhez járulhatnának hozzá további, távolabbi párhuzamok, melyek a kommunista értelmiség kelet-európai útjából és mozgalmi szerepvállalásaiból adódnak. Ritkán találkozunk efféle utalásokkal, noha a gyakran jegyzetbe szorult vélekedések, mint például a kis Czesław Milosz-, vagy Reich-Ranicki-idézet (101) legalább olyan megvilágítók lehetnek, mint az ugyancsak igen ritkán felmerülő európai vagy világirodalmi jelzések. Hozadékuk lenne a tágabb történelmi és irodalmi kontextus megértése, melynek közvetve, közvetetten a most tárgyalt pálya és sors történet is része.

Mészöly Miklósnak felettébb elgondolkodtató a kijelentése, mely szerint a világháború abszurditása abban is megnyilvánult, hogy a nemzedéktársakkal, mint például Örkény Istvánnal, szembeállította.¹ Ebből következett számára a bűnrészesség tudata és a mély morális megrendülés, míg a munkaszolgálatosnak saját tökéletes kiszolgáltatottságával kellett szembenéznie és e tapasztalattal tovább élnie. Kettejük későbbi alkati és írói magatartásának eltéréseinek

¹ Mészöly Miklós: *Párbeszédkísérlet*. Kalligram, 1999: 48-49.

forrásaként Mészöly éppen a háborús meghurcoltatásait és akkori kényszerpozíciójukat nevezi meg. Az identitásválságok, pályamódosítások, önazonosságkeresések és kételyek egész nemzedékek számára meghatározták a korszakot. A történelmi fordulatok és megrázkódtatások erőteljes hatása alól aligha vonhatta ki magát bárki, már-már függetlenül attól, melyik térfelén és a kontinens melyik térfelén sodorták magukkal e folyamatok.

Az olyan műfajtörténeti részkérdések és esztétikai minőségek viszonylatában, mint amilyen a politikai szatíra, vagy az Örkény-életmű utolsó harmadában felerősödő társadalomkritikai vonás, illetve a groteszk humor, látás- és kifejezésmód, ugyancsak értékes lenne némivel több közép- vagy kelet-európai kitekintés. Ha igaz van Kafkának, akkor a valóság sosem realisztikus, tehát ennek feltételezéséből előbb-utóbb fel kell ocsúdnia az alkotónak. Kétségtelen, hogy a magyar irodalomban megkésett Kafka befogadása, hatása pedig igen közvetett, Örkény mégis azok közé tartozik, akik valamilyen formában regisztrálták e hatást. Abban az esetben is, ha az irodalomtörténész szerint „*Örkénynek túl kellett lépnie Kafka iskoláján, hogy megtalálja a maga egyéni hangját.*”²

A kapcsolódás közvetlen jele az *Időrendben* (1971) kötet *Hódolat Kafkának* (1957-58) fejezete, melynek egyik darabjában fenntartás nélkül közönséges történetté változtatja „vissza” a bonyolult Kafka-parabolát. Közvetett jel azonban mintha több lenne, s a mélyrétegben olyan diszkurzív és retorikai minták rejlenének, amelyek a két elbeszélőt tudva, tudatlanul is rokonítják egymással. Az *Egypercesek* egyes ciklusaira jellemző képtelenségek, alogikus fordulatok szemantikája Kafkától sem és attól a metaforikus-parabolisztikus beszédmódtól

² Györffy Miklós: Kafka és Magyarország, *Alföld*, 2008. 8.

sem idegen, amely rövidtörténeteiket a kelet-európai zsidó hagyománnyal rokonítja.

E kérdésben sem osztanám feltétel nélkül Márai vélekedését, aki szerint Kafka „rokon- és ős nélkül való”, ahogyan az *Egypercesek*nek is minden váratlanságuk ellenére vannak rokon diskurzusmodelljei. „A paradoxon közölhetetlensége fennáll”, vallja Kafka s ebben a meggyőződésében Örkény feltétlenül közel áll hozzá. A feloldhatatlanság, az ellentétek megléte, a kimondhatatlanság belátása sokkal egyetemesebb tehát annál, minthogy lehetséges mintáit közvetlenül egymástól kellene kölcsönözzék az alkotók. A Kafka *Oktávfüzetei*hez fűzött észrevétel, mely szerint e szövegek nem magyarázhatók, értelmezhetetlenek, s legfeljebb töredékesen kommentálhatók – vagy leírhatók, az *Egyperces novellák* jelentős részére is érvényes. Minthogy jórészt nem narratív jellegű szövegek, belső ívük alogikus, önmagukba visszaforduló kis diszkurzív és jelentéstani gyűrűk, igen nehéz bármiféle gyakorlati logikával „visszaváloztatni” és racionalizálni őket. A monográfiának a magyarázó eljárásai sem járnak túl sok sikerrel: mintha a képtelenséget próbálnánk köznapi érvelésbe fordítani vagy a metaforát narrativizálni.

Elképzelhető, hogy a *Pisti a vérzivatarban*³ végén elhangzó kérdések függetlenek *A per*⁴ utolsó előtti bekezdésében olvasható kérdésektől. A párhuzamok azonban túl erőteljesek ahhoz, hogy egyiket hallván ne idéződné fel ezzel egyidőben a másik is. Mindkét szövegrészlet összefoglaló érvényű: a regény, illetve a dráma kitüntetett helyén, a zárlatban hangzik fel; mindkettő elszakad a beszélőtől, hóstól, a szereplőtől. *A per* mondatai az elbeszélő szólamától is különválnak, és egy olyan

³ „Ki fog megölni? Barátom, ellenségem? Apám, fiam, feleségem? Vagy még egy háború? Egy gombafelhő? Egy eltévedt puskagolyó? Vagy saját magam? Vagy pedig, ki tudja, de ezt remélni se merem, csak megfáradt szívemben pattan el egy ér?”

⁴ „Ki volt az? Barát? Jólelkű ember? Valaki, akiben részvét élt? (...) Vagy mindenki?” Szabó Ede fordítása

különös beszédpozícióhoz kötődnek, amely mindezen tudatokat egyesíti. Mi több, e retorikai kérdések saját olvasói dilemmáinkat szóltatják meg. Véletlen egybeesés lenne az idézett mondatok párhuzama, vagy egy léthelyzettel és egy mélyen bevésődött szólammal folytatott párbeszéd, amit Örkény kezdeményez öntudatlanul Kafkával?

Szirák Péter értelmezési javaslatát meggyőzőnek találom, midőn az abszurd kategóriája helyett az Örkény látás- és kifejezésmódját pontosabban jellemző groteszk vonást hangsúlyozza. Egyben az is tény, hogy a jelenségnek a tradíció és a kritikai értékelésmódok hatására alakuló megítélése kulturális közegenként eltérő lehet. A kelet- és a nyugat-európai hagyomány és ennek értelmezései gyakran mutatnak jelentős eltéréseket az irónia, az abszurd vagy a groteszk megítélésében.

A monográfus a legárnyaltabb és legátfogóbb interpretációival egyben értékjavaslatot is tesz. Az életmű középpontjába a *Macskajáték* kisregény és drámaváltozata, a *Tóték*-próza és dráma, valamint a *Pisti a vérzivatarban* kerül. E művek szerkezetileg bonyolultabbak, kiérleltség tekintetében kiválnak az opusból, több változatuk létezik, tehát lehetővé teszik az elmélyült kritikai interpretációt és elemzést egyesítő értékelést. Lehet, hogy ebben a belátásban és e kimerítő kommentárokból rejlik annak magyarázata, hogy az egyéb művek feldolgozása ezekhez viszonyítva helyenként vázlatosnak tűnik. Különösen a mikrointerpretációktól való minimális elvonatkoztatás, némi általánosító műfajpoétikai, tipológiai, történeti vagy egybevető szempontok hiányoznak gyakran ahhoz, hogy a több évtizedre kiterjedő munkálkodásról a kronologikusnál kissé tagoltabb belső rajz keletkezzék. Az *Egyperces novellák* tárgyalását záró bekezdésnyi szövegrész (281), mint a rövidtörténet-fejezet kommentárja rövid

utalást tartalmaz a műfajváltozat későbbi, jelenkori sorsára is, amiből mai poétikai lehetőségeire következtethetünk. Mi tagadás, ilyen kis összefoglaló kommentárt szívesen lapozna fel a többi fejezet s különösen a monográfia végén az érdeklődő olvasó és a szakember is.

Bírálatom összefoglalásaképpen megismételném előrebocsátott véleményemet, hogy Szirák Péter *Örkény István (Pályakép)* című munkáját a 20. századi magyar irodalomtörténeti kutatások jelentős eredményének tekintem. Az életmű eddigi legteljesebb feldolgozása higgadt, kiegyensúlyozott hangvételével alkalmasnak bizonyul érdemi párbeszéd kezdeményezésére a korszak lezáratlan történeti és szellemi kérdéseivel.

Javaslom a tisztelt Bizottságnak a monográfia elfogadását és Szirák Péter felterjesztését az MTA doktora cím elnyerésére.

Pécs, 2011. január 29.

Thomka Beáta